Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/103223

File ID	103223
Filename	APPENDIX I-B DE BIBLE MORALISÉE MS FR. 167 IN DE BIBLIOTHÈQUE NATIONALE PARIJS.

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	Dissertation
Title	Op zoek naar de gebroeders Limburg: de Très Riches Heures in het Musée Condé in Chantilly, Het Wapenboek Gelre in de Koninklijke Bibliotheek Albert I in Brussel en Jan Maelwael en zijn neefjes Polequin, Jehannequin en Herman van Limburg
Author	H.T. Colenbrander
Faculty	Faculty of Humanities
Year	2006
Pages	477

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/208832

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other then for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

APPENDIX I-B

DE *BIBLE MORALISÉE* MS FR. 167 IN DE BIBLIOTHÈQUE NATIONALE PARIJS.

Naar thans wordt aangenomen heeft de *Bible moralisée*, ms fr. 167 in de Bibliothèque nationale in Parijs indertijd tot voorbeeld voor ms fr. 166 in dezelfde bibliotheek gediend. Aangezien het feit dat het ms fr. 167 in bezit van de hertogen van Bourgondië is geweest, als een argument naar voren is gebracht ter ondersteuning van de theorie dat ms fr. 166 de Bijbel is geweest die Philips de Stoute de Gebroeders Limburg in 1402 in opdracht had gegeven, is hier de pedigree van ms fr. 167 nagegaan.

Avril heeft in 1973 voorgesteld ms fr. 167 te identificeren met de Bijbel die Jan de Goede omstreeks 1350 heeft laten maken. Zijn voorstel is aantrekkelijk en het is niet onaannemelijk dat het handschrift inderdaad voor of in opdracht van Jan de Goede werd gemaakt.[1] Het handschrift is vermoedelijk in 1373 en in 1380 vermeld in de koninklijke inventarissen **(A)**.[2] Daarna zou het op een of andere manier in bezit van Philips de Stoute zijn overgegaan die in 1401 een stuk stof voor de bekleding ervan heeft laten aanschaffen **(B)**. In 1404 zou het handschrift in zijn *inventaire après décès* kort zijn beschreven (nr.34) **(C)**. In 1420, in de *inventaire après décès* van Jan zonder Vrees, is het handschrift voor het eerst zodanig beschreven dat aan de identificatie geen enkele twijfel lijkt te kunnen bestaan **(D)**.[3]

Bij de identificatie op basis van de vermeldingen van het handschrift in 1401 en 1404 volgde Avril Durrieu die in 1895 reeds had gesuggereerd in deze vermeldingen een van de bijbels ms fr. 166 of 167 te herkennen. Ofschoon Avril erkende dat de beschrijvingen op zich niet toereikend zijn voor een identificatie met ms fr. 167, beschouwde hij **de toeschrijving van de miniaturen** in ms fr. 166 aan de Gebroeders Limburg als een doorslaggevend argument in deze.[4]

De Winter aanvaardde Avril's identificatie van de beschrijvingen in 1380 en 1401 met de Bijbel van Jan de Goede, maar maakte een voorbehoud met betrekking tot de vermelding in 1404, in welke hij de bijbel meende te mogen herkennen die Philips de Stoute vóór 14 april 1400 voor 600 escus d'or van Jacques Rapondi had gekocht **(E)**.[5] De Bijbel van Jan de Goede zou in 1404 naar zijn mening niet meer zijn opgevoerd omdat hij op dat moment ter beschikking was gesteld aan de Gebroeders Limburg ten behoeve van de vervaardiging van ms fr. 166. Het handschrift zou daarna weliswaar spoedig weer geretourneerd zijn aan de bibliotheek van Jan zonder Vrees.[6]

De Winter lijkt gelijk te hebben wanneer hij de identificatie van het handschrift beschreven in de inventaris van 1420 met dat beschreven in de inventaris van 1404 (nr.34) afwijst, een kwestie waarop ik zo dadelijk zal terugkomen. Maar men kan zich afvragen of zijn alternatieve identificatie van het handschrift beschreven in 1404 (nr.34) met de bijbel die de hertog vóór 14 april 1400 van Rapondi had gekocht (ADCO B 1517, f.206v), redelijk is. De benaming *bible ystoriée* van nr.34 is gelijkluidend aan die van een van de zes handschriften genoemd in het document van 1401 terwijl daarentegen de omschrijving van de bijbel van Rapondi verschillend is ("...une belle Bible escripte en françois..."). Er werd in de inventaris van 1404 (fol.36) vermeld dat het tot de handschriften behoorde die Richart le Conte in beheer heeft gehad zodat het aannemelijk is dat voor deze inventaris gebruik is gemaakt van een lijst van de hand van deze Le Conte. Zo ligt het meer in de rede om de bijbel van Rapondi te vereenzelvigen met de andere bijbel die in hetzelfde document van 1401 werd genoemd, namelijk "la Bible en françoiz". Weliswaar is deze Bijbel niet meer te identificeren in de inventaris van 1404, maar mogelijk is zij nog in de items van de inventarissen van 1420 en 1477 te herkennen zoals De Winter voorstelde.[7]

Daarmee zijn wij weer teruggekeerd bij het probleem waarmee De Winter zich geconfronteerd had gezien en dat hij had gemeend te kunnen oplossen met zijn alternatieve identificatie, namelijk in hoeverre kan ms fr. 167 identiek zijn geweest met de vermeldingen in het document van 1401 en de inventaris van 1404 (nr.34)?

De Winter had echter terecht geconcludeerd dat dat niet mogelijk kan zijn op grond van de beschrijving in de inventaris van 1420. In deze inventaris is sprake van een handschrift voorzien van "quatre fermouers d'argent dorez hachiez" terwijl daarentegen het handschrift in 1404 slechts twee "fermouers d'argent dorés" had die bovendien voorzien waren van de wapens van de hertog ("armoiez aux armes de feu mondit seigneur").[8] Het is niet ondenkbeeldig dat de sloten van een handschrift binnen een tijdsbestek van ca 20 jaar vervangen zijn, maar dat een handschrift met twee sloten opeens zou zijn voorzien van vier sloten is toch minder waarschijnlijk. Het zou een flinke en ongebruikelijke structurele ingreep hebben betekend. Daar komt bij dat het handschrift indien het inderdaad zou gaan om de Bijbel die Jan de Goede had laten maken, oorspronkelijk reeds voorzien is geweest van **vier** sloten zoals Avril heeft opgemerkt: "deux paires de fermouers d'argent esmaillez a fleurs de liz." Toegegeven, deze sloten waren van zilver en geëmailleerd.[9]

Een ander argument dat tegen een identificatie van het handschrift genoemd in 1401 en 1404 met de Bijbel ms fr. 167 zou kunnen pleiten, is het volgende. In het document van 1401 werd voor de ontvangst van stukken stof bestemd voor zes manuscripten getekend door Richart le Conte:
"la Bible ystoriee, le livre Etique, le livre Ypolite, la Bible en françoiz, les croniques de France, le livre de Tituliveus." Twee van deze handschriften waren recent verworven: de "Bible escripte en francois" werd aangekocht van Jacques Rapondi vóór 14 april 1400 (n.s.), de Titus Livius werd als étrennes ontvangen van Dino Rapondi in 1400 (n.s.). Zo is het niet onaannemelijk om te veronderstellen dat alle zes handschriften tamelijk recente acquisities zijn geweest, waarvoor de lappen van zijde ter bescherming zogenaamde chemises, waren aangekocht.[10]

Met betrekking tot de Chroniques meende De Winter dat het om het exemplaar ging dat zich thans in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel, handschrift 4 bevindt en herkenbaar werd beschreven in de inventaris van 1420. Dit handschrift uit ca 1320 had de hertog in 1384 voor 72 francs bij de libraire Henriot Garnier gekocht. Maar de veronderstelling dat de Chroniques de France vermeld in 1401 en in 1404

(nr.33) misschien geïdentificeerd zouden mogen worden met een ander exemplaar namelijk dat Guillaume Malet, *maitre d'ostel du roy*, in 1397 Philips de Stoute cadeau had gedaan (Paris Bibliothèque de l'Arsenal, ms 5223, uit ca 1390), lijkt mij toch plausibeler. Malet had als een tegengift *vaisselle d'argent* ter waarde van 200 frs ontvangen, een aannemelijk bedrag voor een dergelijk handschrift zoals Winter 167 opmerkte. Verder vermeldde hij nog dat Philips de Stoute een Chroniques aan Isabeau de Bavière had uitgeleend. Zij had het handschrift (op haar beurt) aan de koning geleend waarbij het kennelijk enigszins in het ongerede was geraakt, want zij had het laten opknappen en er nieuwe "fermoers d'argent dorez armoiez aux armes de monseigneur de Bourgogne" voor laten maken (betalingen 24 december 1398 en 1 maart 1399). Winter vroeg zich nog even af of dit hetzelfde boek is geweest als vermeld in het document van 21 februari 1401 met betrekking tot de aanschaf van de stoffen, maar koos dus voor een identificatie met het exemplaar in Brussel.[11]

De Chroniques de France figureerde als eerste (nr.33) onder de stukken in de inventaris van 1404 die door Richart le Conte beheerd waren, gevolgd door de Bible ystoriée (nr.34) en de Tituslius (sic!) (nr.35). De livres "Etique" en "Politique" (twee werken van Aristoteles in opdracht van Charles V vertaald door Nicole Oresme 1372) die eveneens in het document van 1401 werden genoemd, meende De Winter te mogen herkennen in de volumes respectievelijk in de KB Brussel 9505-06 en in een particuliere collectie in Parijs. De twee banden werden in de bibliotheek van het Louvre beschreven in 1373 en 1380 en maakten deel uit van een veertigtal boeken die aan Louis d'Anjou 7 oktober 1480 ter verpanding waren uitgeleend maar na zijn dood in 1385 werden gerestitueerd. De boeken werden opgevoerd in de inventaris van 1404 als de nrs. 66 en 67 waarbij nog kan worden aangetekend dat bij het eerste deel werd vermeld dat het voorzien was van "deux fermaux d'argent dorés, armoiez aux armes de mondit seigneur" (dat wil zeggen Philips de Stoute), en het tweede deel "deux fermaulx d'or, aux armes du Roy" had. Dit zou er op kunnen wijzen dat de koning de twee volumes aan Philips de Stoute cadeau heeft gedaan, want in 1373 en 1380 waren de delen nog voorzien

van respectievelijk "fermoers d'or très bien ystorié" en "deux fermouers d'argent, hashiez des armes de France".[12]

Voor deze twee boeken had Philips (getuige de bevestiging van Richart le Conte van 4 april 1402) twee leren etuis "armoyés aux armes de mon dit seigneur" laten maken. Tegelijkertijd had hij echter ook een identiek etui laten maken voor een andere "aanwinst" namelijk het Livre des Propriétés des choses van Barthélemy l'Anglais, "... tout nuef, escript et ystorié", die hij kennelijk in de loop van 1401 had gekocht van Jacques Rapondi en waarvoor hij hem op 3 januari 1402 400 écus betaalde.[13] Indien het bij deze zes handschriften gaat om recente acquisities, lijkt de kans dat de *Bible ystoriée* van 1401 identiek is geweest met de Bijbel van Jan de Goede vermeld in de inventaris van 1380, klein, te meer daar dit handschrift was voorzien (couvert) van een "drap d'or a Agnus Dei", waarbij ik even in het midden wil laten of deze 'drap d'or' de stof van de band of de chemise betrof.[14]

Tot slot zou ik nogmaals aan het feit willen herinneren dat de inventaris van 1420 niet het bezit van Philips de Stoute betrof maar dat van Philips de Goede dat hij georven had van zijn vader Jan zonder Vrees in Dijon. Mede gelet op de omvangrijke geschenk-cultuur in die tijd waarbij wij vooral denken aan het gebruik van de étrennes bij het Nieuwe Jaar, kan niet zonder meer aangenomen worden dat ms fr. 167 een erfstuk uit de boedel van Philips de Stoute is geweest. Indien de Bijbel ms fr. 167 de Bijbel van Jan de Goede is geweest die in 1373 en 1380 werd beschreven, is het dus volstrekt duister op welke wijze hij vóór 1419 (1420) in het bezit van Jan zonder Vrees is geraakt.

***

Overzicht van de beschrijvingen van de genoemde handschriften in de verschillende inventarissen en documenten (naar De Winter 1985):

(A) Inventaris van Charles V, 1373 en 1380:
'La très belle Bible toutte historiée que fist le roi Jean couverte de drap d'or à Agnus Dei.'
(Delisle 1907, II nr.102)

(B) 21 februari 1401: aanschaf stoffen voor boeken: '... la Bible ystoriee, le livre Etique, le livre Ypolite, la Bible en françoiz, les croniques de France, le livre de Tituliveus, ...'
(ADCO Pièce B 388 ; naar Prost 1890-1891, 341-342)

(C) Inventaris van Philippe le Hardi, 1404:
nr. 34: 'Item la bible ystoriée fermant à deux fermouers d'argent dorés, armoiez aux armes de feu mondit seigneur.'
(ADCO B 301, f.36)

(D) Inventaris van Philippe le Bon (biens mobiliers héritées de son père Jean sans Peur), 1420:
'Item, ung autre livre nommé la Bible historiée, escripte en parchemin, de lettre de forme, en françois et en latin, à IIII colonnes, historiée de blanc et de noir et enluminé d'or et d'asur, en chascun feuillet XVI histoires, commençant ou IIe feuillet *et protulit* , et ou derrenier *foris canes*, couverte de cuir rouge marqueté, à quatre fermouers d'argent dorez hachiez.'
(BNP, Colbert 500, nr.127, f.150 (Doutrepont 1906, nr.86)).
<feuillet = Partie d'une feuille de papier pliée formant deux pages (Dictonnaire de Littré)>

(E) Gekocht van Jacques Rapondi vóór 14 april 1400 (n.s.):
'A Jacques Raponde marchant demourant a Paris, auquel estoit deu par mon dit seigneur la somme de VIc escus d'or pour une belle Bible escripte en françois de lettre de forme, tres bien hystoriée dedens et dehors armoies aux armes dudit seigneur, couverte de drapes cramoisy et garnis de gros fermaulx d'argent dorez, laquelle Bible ledit seigneur fist acheter et prenre de lui pour la dicte somme de VIc escus et ycelle retenue devers lui.'
(ADCO B 1517, f. 206v.)

NOTEN BIJ APPENDIX I-B

[1] Avril 1973, 91-125; Sterling 1987, I, 150-155 nr.22; Lowden 2000, I, 221-250; CT Dijon 2004, 102-103, nr.28.

[2] De Winter 1976, 345, 677-684 en De Winter 1985, 67, 162-164. Hij ging er zonder meer van uit (58-59) dat de bijbel die de koning uit de bibliotheek van het Louvre 29 december 1398 had opgevraagd, ms fr. 167 is geweest, maar in het item nr.40 in zijn catalogus (262-264) vermeldde hij dit niet met zoveel woorden; Avril 1973, 118-120 overwoog nog de mogelijkheid dat ms fr. 167 de bijbel geweest zou kunnen zijn die Charles VI in 1398 uit de bibliotheek had opgevraagd, namelijk de Bible historiée van koningin Jeanne de Bourbon, maar hij wees deze mogelijkheid af. Deze bijbel was bovendien in het Frans en niet in het Latijn èn het Frans. De Winter is dus onnauwkeurig met Avril's suggestie omgesprongen. Voor de Bijbel van Jeanne de Bourbon zie Delisle 1907, II, 21 nr.103.

[3] De Winter 1985, 163.

[4] Avril 1973, 92-4; Durrieu 1895, 103, 114-118.
Aangezien de toeschrijving van het handschrift in Chantilly aan de Gebroeders een axioma is, zouden wij, indien wij Avril's argument zouden aanvaarden, in een zogenaamde **kringverwijzing** terechtkomen.

[5] De Winter 1985, 130.

[6] De Winter 1985, 263.

[7] De Winter 1985, 263-264, 130-131; zie over andere vermeldingen van Bijbels in het Frans in de inventaris van Margaretha van Vlaanderen (1405): 162-163 nr.156 en 166 nr.174.
Lowden 2000, I, 221-250. Lowden 245 ging er van uit dat in de *Bible ystoriée* het ms fr. 167 herkend mag worden. Hij tekende weliswaar aan dat tussen 1420 en 1467 de rode band ("couverte de cuir rouge marqueté") door zwart satijn ("couverte de satin figuré noir") vervangen zou zijn.

[8] De Winter 1985, 130-131, 263. Ook Durrieu 1895, 114 had gesignaleerd dat het handschrift in 1420 **vier sloten** had in tegenstelling tot de beschrijving van 1404 waar slechts **twee sloten** werden vermeld.

[9] Avril 1973, 122.

[10] De Winter 1985, 263, 130 nr.34, 131-132 nr.35.

[11] De Winter 1985, 166-167 nr.175. Prost 1890-1891, 337-337 gaf als jaar van het geschenk 1396 (n.s.) evenals Hirschbiegel 2003, 384, nr. 699.

[12] De Winter 1985, 222-225 nr.17 (figs.103-105). De Winter 1985 veronderstelde dat de twee delen in 1385 niet terugkeerden in de bibliotheek van het Louvre. Henwood 2004, 24 wees er nog eens op dat de zogenaamde plundering van de koninklijke schatkist door Louis d'Anjou in 1381 in feite een lening van de koning is geweest. Louis' weduwe verplichtte zich in 1385 de objecten die deel van deze lening hadden uitgemaakt, te retourneren.

[13] De Winter 1985, 133 nr.37, 195-197 nr.4. Hij identificeerde het met het ms 9094 in de KB Brussel (fig.179). Het document van de etuis gaf hij op 223 (ADCO B388). Het is niet onaannemelijk dat Philips het in opdracht heeft laten maken. Volgens Hirschbiegel zou Philips dit handschrift in januari 1402 als étrennes aan een niet bij name genoemd persoon hebben geschonken. Hirschbiegel 2003, 434, nr. 1205: "un traité aristotélicien de la propriété des choses tout nuef escript et ystorié, 400 écus d'or" (ACO B 1526, f.298), hij verwees naar David 1945, 46. Het laten maken van etuis voorzien van zijn wapen voor de boeken zou uitgelegd kunnen worden dat Philips van meet af aan de boeken voor zichzelf heeft aangeschaft en niet om cadeau te doen.

[14] De Winter 1985, 263; Delisle 1907, II, nr.102. Ik wil niet verhelen dat ook de banden van handschriften met stof werden bekleed. Maar een boekband met stof bekleden was gewoonlijk het handwerk van een specialist, de binder, die zulk werk in zijn atelier uitvoerde. Aan de vervaardiging van de chemise kwam hij gewoonlijk niet te pas. Dat was het werk van een naaister en zo is aan te nemen dat de stoffen benodigd voor de chemises aan Richart le Conte, als beheerder van de boeken, ter hand werden gesteld, die er verder

zorg voor droeg dat de naaisters in huis deze ter plaatse op maat maakten voor de betreffende boeken. Voor chemises zie A.Vallet de Viriville, La bibliothèque d'Isabeau de Bavière, Bulletin du Bibliophile et du Bibliothécaire, 1858, 363-687.

***